

İSLAM'DA ENTELEKTÜEL GELENEKLER

Hazırlayan: Farhad Daftary, Tercüme: Muhammet Şeviker
İstanbul: İnsan Yay., 2005, 272 s., ISBN: 975-574-420-7

*Elif BAĞA**

İslam'ın, başlangıcından itibaren doğduğu coğrafyadan diğer coğrafyalara doğru yayılışı, bu durumun neticelerinden biri olarak birçok farklı kişi ve toplulukların entelektüel katkılarıyla fikri açıdan zenginleşmesi, farklı bilim dallarında bulunan edebi ve entelektüel geleneklerdeki çeşitlilikle kendini ortaya koyması, kısaca dünyanın büyük medeniyetlerinden birine dönüşümü birçok araştırmanın konusu olmuştur. İşte bu çalışmalardan biri de 1994'de, İsmailî Araştırmalar Enstitüsü tarafından, Cambridge Üniversitesinde "İslam'da Entelektüel Gelenekler" başlığı altında tertip edilen seminerdir. Farhad Daftary tarafından aynı isimle yayına hazırlanan eser, birkaç değişiklik dışında bu seminerde sunulan tebliğlerden oluşuyor. Eser bir giriş ve on makale içeriyor.

İlk bölüm Aziz Esmail tarafından kaleme alınmış olup bir "giriş" mahiyetindedir. Bu bölümde eserin adını oluşturan kavramlar tek tek ele alınıyor. Yazar ilk olarak "entelektüel" kavramını, bilhassa onun "ne" veya "kim" olduğuna dair sorularla, ortaya koymaya çalışıyor. Esmail ikinci olarak "gelenek" mefhumunun hızla değişen dünyadaki yerine dair "Geçmişin geleceği nedir?" sorusunu soruyor. Günümüzde "gelenek" kavramı etrafında yapılan tartışmalara atıfla, bu tartışmalara geleneksel toplumlarda rastlanmadığını iddia ederek bulunduğumuz konumu ima etmeye çalışıyor. Üçüncü kavram olan "İslam" mefhumuna bir teşekkül döneminin varlığına dair bilgilerle başlanıyor. Daha sonra coğrafyadan kaynaklanan, tektanrılı dinin mirası, Grek-Roma ve aydınlanmanın mirası olmak üzere üçlü bir tasnif yapılıyor. İlk mirasa bağlı olarak Kur'an'ın bütünleştirici metninden, sembolik dilinden bahsedilerek -ikinci mirasla

* Sakarya Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslâm Felsefesi Bilim Dalı Yüksek Lisans öğrencisi

bağlantılı olarak- İslam felsefesinde ortaya konan felsefe (akıl) ile dinin hakikat birliğine dair görüşler ortaya konuluyor. Yazar son olarak aydınlanmanın bir dereceye kadar klasik felsefi mirasa geri dönüş olduğunu, çağımızda bu üç mirasın da sorgulamaya maruz kaldığını öne sürüyor ve günümüzün, fert-toplum ilişkisi gibi bazı sorunlarına değinerek giriş kısmını bitiriyor.

İkinci bölümü oluşturan “İslam’ın ilk dört asrında entelektüel hayat” başlıklı makalenin yazarı Hugh Kennedy ilk önce İslam kültürünün gelişmesinin arka planını oluşturan iki önemli siyasi mesele - hilafet ve evrensellik - üzerinde duruyor. Bunu takiben ilk dönem Müslüman entelektüellerin konu edindiği, İslamın yayılışıyla da ilgili olan iki önemli problem dile getiriliyor. Bunlardan ilki peygamberin sahih hadislerini tespit etme meselesi, diğeri ise Kur’an ve sünnetin Arap olmayan toplumlara açıklanma ihtiyacı meselesidir. Yazar buradan hareketle hadis ve tefsir gibi temel İslami bilimlerin yanı sıra tarih, gramer, şiir yorumu gibi bilimlerin de gelişmesinin temel saikini bu ihtiyaca bağlıyor. Sonuç olarak da makalede vurgulanan noktaların bir tür özeti veriliyor.

O. Leaman’ın kaleme aldığı “Müslüman tarihindeki başarılar ve tepkiler” adlı üçüncü bölümün temel konusunu felsefi düşüncenin İslam coğrafyasına erken dönemlerden itibaren girmesi ve bu coğrafyada gelişmesi oluşturuyor. Yazar müslümanların yabancı kültürlerle olan ilgisini ihtiyaç, merak, hayat standardını yükseltme gibi sebeplerle açıklıyor. Ancak bu ilgi bir kimsenin kendisinden olmayan bir kültürden ödünç almasının ne kadar kabul edilebilir olduğu sorusunu gündeme getiriyor. Leaman’a göre bu sorun insanların farklı farklı oluşu ile de ilgili olarak aynı hakikatin farklı perspektifleri bulunabileceği düşüncesi ile aşılmaya çalışılıyor. Sonuç olarak yazara göre İslama ait daha az savunmacı bir tavır, geçmişteki başarılar gibi heyecan verici gelişmelere zemin hazırlayabilir. Bu makale “bazı filozoflar hikayeler uydurdular” gibi kesin ifadeleriyle biraz sorunlu görünüyor. Bu tür ifadelerin yeterince temellendirilmemesi makalenin en önemli eksiği olarak görülebilir.

Eserin dördüncü bölümünde Muhsin Mehdi’ye ait olan “İslam’da akli gelenek” adlı makale yer alıyor. Makale tarihi perspektif ve günümüzdeki durum olmak üzere iki kısımda inceleniyor. Tarihi perspektif başlığı altında genel olarak “rasyonalizm” mefhumundan ve bu mefhumun düşünce tarihi boyunca iki farklı şekilde anlaşılıp yorumlanmasından bahsediliyor. Yazara göre bu farklı anlayışlardan biri “yapıcı” (ki bu tür, yazar tarafından sahih rasyonalizm olarak kabul edilir) diğeri ise “yıkıcı” rasyonalizm olarak

adlandırılabilir. Bu genel bilgilerden sonra İslami gelenek içerisindeki akli gelenek sürecinin başlangıcı ve gelişimi anlatılıyor. Buna göre İslam'daki akli gelenek içerisinde de Ebu Bekir Razi gibi “*yükeci*”, Farabi, İbn-i Sina, İbn-i Rüşd gibi “*yapıcı*” rasyonalizmi savunanlar mevcuttur. Mehdi makalesinin ikinci kısmında günümüz İslam’ındaki akli gelenek içerisinde öne çıkan şahsiyetler olan 17. yy’da Mir Damat ve Molla Sadra’nın, 19. ve 20. yy’larda Cemaleddin Afgani, Muhammed İktbal ve Muhammed Abdüh’un düşünce yapılarını ortaya koyuyor ve bu düşünce yapılarına bazı eleştiriler yöneltiyor.

Norman Calder’ın “İslami ortodoksinin sınırları” isimli makalesinin yer aldığı beşinci bölümde Sünnilerin doğru itikadının dış sınırlarının neler olduğu tartışılıyor. Yazar ilk önce tek bir Sünni itikadının olmadığını, itikad konusu olarak tartışılan meselelerin ve ifade tarzlarının zaman içerisinde değiştiğini ortaya koyuyor. Daha sonra dini inancın muhtemel şekillerini kutsal kitap, ümmet, irfan, mantık ve karizma olarak sıralıyor. Bunun yanında Calder, Sünni itikadın sınırlarını belirlememize yardımcı olacak bir dizi külliyattan (kıyas-ı enbiya, siret-i nebi, hadis, kelam, fıkıh, tefsir) bahsediyor. Netice olarak, daha önce sıralanan dini inancın muhtemel şekillerinin Sünni itikat içinde kabul görüp görmediği tek tek araştırılıyor ve Sünni İslam’ın önem sırasına göre bir ümmet, kutsal kitap ve irfan dini olduğu, akla marjinal olarak yer verildiği ancak karizmanın dikkate alınmadığı bir yapı arzettiği öne sürülüyor.

Altıncı bölümde Farhad Daftary’nin “İsmaililer arasında entelektüel hayat: Bir özet” adlı makalesi yer alıyor. Yazar ilk olarak makalenin amacı ve sınırlarını çiziyor. Buna göre makalenin amacı “Ortaçağlarda İsmaililerin entelektüel faaliyetlerine dair bir özet sunmak”, makalenin sınırları İsmaililerin kelam (kilit role sahip), eğitim, felsefe, hukuk ve tarih yazma alanlarındaki faaliyetlerini tartışmak olarak belirtiliyor. Bundan sonra İsmaililerin kronolojik olarak düşünce tarihi ve entelektüel gelişimleri, onların sistemlerini oluşturan asli doktrinleriyle birlikte ortaya konuluyor. Daftary İsmaililerin en güçlü devri olan Fatımi iktidarı devrini (10-11. yy) İslam medeniyetinde önemli bir dönüm noktası olarak görüyor ve “davetçi” sıfatıyla adlandırdığı dönemin entelektüellerinin bilhassa teoloji ve felsefeye dair çalışmalarına yer veriyor. Bunu takiben Fatımilerin yıkılışından sonra Nizariiler adı altında ve - temelleri felsefi düşünceye dayanan bir teolog olan - Hasan Sabbah önderliğinde entelektüel faaliyetlerini devam ettiren İsmaililerden bahsediliyor. Sonuç olarak yazar İsmaililerin günümüze kadar varlıklarını sürdürmelerini zengin entelektüel, manevi ve kültürel

miraslarının yanında imamet müessesesine olan tereddütsüz bağlılıkları ile açıklıyor.

Alice C. Hunsberger'in "Nâsır Hüsrev: Fâtımî entelektüel" adlı makalesinin yer aldığı yedinci bölümde Nâsır Hüsrev'in günümüze ulaşabilmiş eserlerine dayanarak yaşamı, bilhassa felsefe ve teolojiye dair görüşleri sunulmaya çalışılıyor. Buna göre yazar Hüsrev'in şiirlerini topladığı "Divan" ve gezi anılarını kaydettiği "Sefername" adlı eserlerinden çeşitli alıntılar yaparak bu Fatımî entelektüelinin genel olarak düşünce yapısını, özel olarak da ahlak felsefesini ortaya koyuyor. Bundan sonra âlimin felsefi risaleleri incelenerek metafizik alanındaki görüşleri ve bu alanda takip ettiği gelenek tartışılıyor. Hunsberger, düşünce tarihi boyunca çoğu düşünürün çözmeye çalıştığı akıl-din ilişkisiyle ilgili Hüsrev'in çözümlerini sunmayı ihmal etmiyor. Bunu takiben onun İslam hukukuna dair öğretilerine geçiyor. Netice olarak yazar Hüsrev'in, İsmailî felsefi teolojinin –genel İsmailî öğretilere uygun olmak şartıyla – Yeni Eflatuncu kalmasına izin vererek aynı zamanda da İslami bir ahlak öğretisi sunarak kritik bir sentez gerçekleştirdiğini vurguluyor.

Sekizinci bölümde Annemarie Schimmel'in "Tasavvufta akıl ve mistik tecrübe" adlı makalesi sunuluyor. Yazar makaleye Mevlana'nın "*Her sabah, senin aşkımdan, bu akıl deli divane olur, beynin damına turmanır ve ud çalar*" dizeleriyle başlıyor ve akıl-aşk ilişkisini, bu ikisi arasındaki farkları başta Mevlana olmak üzere çeşitli mutasavvıfların diliyle ifade ediyor. Buna göre akıl, ilim ve şeriatın birbirlerinden ayrılmadığı ve ilim (bilim) aşktan ayrılırsa tehlikeli ve yıkıcı olacağı, netice olarak da nesneyi sadece aklımızla değil kalbimizle de görmeye ihtiyacımız olduğu vurgulanıyor. Schimmel, makalesini üzerinde düşünmemizi istediği Mevlana'nın "*Tavüğünüz için bir kümes yaparsanız, bir deve ona sığmaz.*" (Akıl bir tavuk, aşk da bir devedir) sözleriyle bitiriyor.

John Cooper tarafından kaleme alınan "Safevi İran'ının dini entelektüel ortamı üzerine bazı mütalaalar" adlı makale dokuzuncu bölümde sunuluyor. Yazar makalenin yazılma amaç ve gerekliliğini, Safevi İran'ında oniki imam Şiîliği ve tasavvufi-dini hayatın yerleşmesinin, entelektüel hayat üzerindeki etkilerinden ötürü incelenmeye muhtaç olmasıyla açıklıyor. İlk önce hanedanın "Safevi" ismini aldığı Safeviyye tarikatının kurucusu Şeyh Safiyyuddin Erdebili'nin hayatı anlatılıyor, daha sonra ilk Safevi dönemi, iktidar-şiiilik-sufizm ilişkisi bağlamında değerlendiriliyor. Ayrıca Cooper dönemin iki ünlü ismi Molla Sadra ve Bahaüddin Amili'nin metafizik, teoloji

ve sufi yoluna dair eserlerine, düşünce yapılarına, etkilerine değinmeyi ihmal etmiyor. Sonuç olarak bu dönemde Şiiğin devlet ideolojisi haline geldiği, dini ihtilafların esas noktasını Şiilikle beraber “ırfan” unvanını tercih eden sufizmin oluşturduğu ve sufizmin Şii teolojisi ile bütünleştiği, ancak nihai zaferi Şiiğin kazandığı vurgulanıyor.

Onuncu bölümde yer alan Abdulaziz Sachedina'nın kaleme aldığı “Kadın erkeğin yarısı mı? İslam hukukunda erkek epistemolojisi krizi” adlı makale konuyu iki kısımda inceliyor. “Erkek hukukçular ve kadına ilişkin meseleler” başlıklı ilk kısımda Sachedina, probleme dair kendi öğrenim dönemindeki tecrübelerini aktarıyor ve peygamber dönemindeki vakalar ile günümüzdeki durumu mukayese ediyor. Daha sonra erkek hukukçuların Müslüman toplumundaki sessiz “öteki”nin (kadın) subjektif tecrübelerini ayrıntılarıyla anlatma sorumluluğunu üstlenip üstlenemeyeceğini soruyor ve İslam hukukuna göre özel bir mevzûnun tayin sorumluluğunun ilgili tarafça üstlenilmesinin zorunluluğundan bahsediyor. “Kadının statüsüne dair hükümlerdeki paradigma vak’aları” başlıklı ikinci kısımda yazar, “Kadın erkeğin yarısı mıdır?” şeklindeki sorusunu borçlanma ayetindeki (2:282) kadınların şahitliği kısmıyla birlikte değerlendiriyor. Sonuç olarak yazar Müslüman erkek hukukçuların, kadınlara dair mevzuatı tebliğ etme işine kadınları da dahil etmek zorunda olduklarını vurguluyor.

On birinci bölümü oluşturan Muhammed Arkoun'un kaleme aldığı “Gelenek ve küreselleşme arasında günümüz İslam'ı” adlı makale konuyu, “Küreselleşme nedir”, “Günümüz İslam'ı küreselleşmeye hazır mı?” ve “Gelenegi ile yüz yüze İslam'ı yeniden düşünmek” alt başlıkları altında incelemeye çalışıyor. İlk kısımda yazar, küreselleşmenin ne olduğuna, tarihine ve etkilerine dair değerlendirmeler yapıyor. Yazar ikinci kısımda, müslüman toplumlardaki *cihad* düşüncesini küreselleşmeye karşı bir tepki olarak görüyor ve küreselleşmenin insanların birbirlerini değiştirmek için iyi bir yol olduğunu göstermeye çalışıyor. Son kısımda ise yazar müslüman toplumunda küreselleşmenin etkileri ile ilgili olarak yapılması ve yapılmaması gerekenlerden bahsediyor; yerel olan ile küresel olanın diyalektiği üzerinde duruyor; İslami zeminde gelenek yaklaşımına tarihi bir bakış atarak *Kur'ânî gerçek, İslami gerçek, kitap toplumları, kutsal, kutsala hüremetsizlik, tefsir, efsane* vb. gibi kavramlar etrafında bir izah ortaya koymaya çalışıyor. Bu bölüm akıcılıktan uzak üslubu ile okuyucuyu zorluyor.

Bu eser, belli bir konuyu farklı üslup ve düşünce yapısına sahip akademisyenlerin kaleminden okuma fırsatı sunması açısından değerli

görünüyor. Akademik bir toplantı ürünü olması bakımından oldukça detaylı bilgiler veriyor ve genel okuyucudan öte, bu konuda alt yapısı olanlara hitap ediyor. Sonuç olarak eser İslam düşünce tarihi meraklılarına tavsiye edilebilir.